

İlim Bölümleri Üzerinden Dârimî ve Buhârî'nin İlim Anlayışını Okumak

Reading Dârimî and Bukharî's Understanding of
Knowledge Through the Book of Knowledge
(Bab al-'İlm)

Dr. Öğr. Üyesi Şule Yüksel UYSAL¹

¹Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya
· syuysal@sakarya.edu.tr · ORCID > 0000-0003-4636-0186

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 22 Şubat/February 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 01 Mayıs/May 2023

Yıl/Year: 2023 | Sayı - Issue: 54 | Sayfa/Pages: 25-48

Atrf/Cite as: Uysal, Ş. Y. "İlim Bölümleri Üzerinden Dârimî ve Buhârî'nin İlim Anlayışını Okumak" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 54, Haziran 2023: 25-48.

İLİM BÖLÜMLERİ ÜZERİNDEN DÂRİMÎ VE BUHÂRÎ'NİN İLİM ANLAYIŞINI OKUMAK

ÖZ

Tasnif döneminin önemli eserlerinden biri Buhârî'nin (öl. 256/870) *el-Câmi-u's-Sahîh*'i diğeri de Dârimî'nin (öl. 255/869) daha çok *Sünen* ismiyle meşhûr olmuş *el-Müsned* isimli eseridir. Buhârî'nin eseri sahihleri toplama amacıyla kaleme alınan ilk eser olmak, Dârimî'nin eseri ise bazı alimlerce İbn Mâce'nin (öl. 273/887) eseri yerine *Kütüb-i Sitte*'nin altıncı eseri olmaya layık görülme bakımından büyük önemi haizdir. Bu iki temel eserin ilim bölümleri özellikle Ehl-i Hadis'in ilim anlayışını anlamlandırmak için kilit işlev görmektedir. Çünkü Buhârî'nin eserine hadis dünyası haklı olarak büyük kıymet vermiş, Dârimî ise *İlim* bölümünü literatürdeki en geniş *İlim* bölümü olarak şekillendirmiştir. İlim kavramının dinamikliği, farklı ilim dallarına göre farklılığı ve tarihi süreçteki değişimi bilinen bir durumdur. Ehl-i Hadis diğer ekollerden farklılaşan ilim anlayışlarını, rivayet kitapları içinde nakiller aracılığı ile ortaya koymuştur. Onların rivayetleri derledikleri eserlerde İlim konulu bölümler açması kendi bakış açılarıyla ilmin ne olduğunu rivayetler üzerinden sunma çabasının ürünüdür. Bu bölümler bir taraftan ilmin ne olduğunu ortaya koyarken diğer yandan ilmin ne olmadığını ifade etmekte, bu yönüyle dönemin ehl-i re'y'ine reddiye içeriği de sunabilmektedir. Çalışma, iki eserin ilgili bölümleri aracılığı ile aynı ekoldeki iki müellifin ilim anlayışlarının ortak ya da farklı yönlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. İki bölümün hadislerinin sayısı, türleri, konu içerikleri ve bab başlıkları mukayese edilerek bir sonuca ulaşılabacaktır. Makale iki müellifin ilim anlayışlarının temelde benzeşmekle beraber gerek konu seçimi gerekse kullandıkları rivayetler ve bab başlıkları itibarıyla farklılaştıkları alanlar olduğunu da ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, Dârimî, Sahîh, İlim, Ehl-i Re'y, Ehl-i Hadis, Reddiye.

READING DÂRİMÎ AND BUKHÂRÎ'S UNDERSTANDING OF KNOWLEDGE THROUGH THE BOOK OF KNOWLEDGE (BAB AL-'ILM)

ABSTRACT

One of the important works of the classification (tasneef) period is Bukhârî's (d. 256/870) *al-Jâmi' al-Sahîh*, and the other is Dârimî's (d. 255/869) *al-Musnad*, which has become famous as *Sunan*. Bukhârî's work is of great importance in terms

of being the first work written for the purpose of collecting authentic hadiths, and Dârimî's work being deemed worthy of being the sixth work of Kutub al-Sittah, instead of Sunan Ibn Mâjah (d. 273/887) by some scholars. The book of knowledge (bab al-'ilm) of these two basic works have an important function especially in making sense of the Ahl al-Hadith's understanding of knowledge. Because Hadith scholars rightly gave great value to Bukhari's work, Dârimî, on the other hand, shaped the book of knowledge as the largest one in the literature. The dynamism of the concept of knowledge, its difference according to various branches of science, and its change in the historical process are well known. Ahl al-Hadith have revealed their understanding of knowledge, which differed from other schools, within the narration books through narrations. The fact that they opened titles on knowledge in the works in which they compiled the narrations is the product of their effort to present what knowledge is from their own perspectives through the narrations. On the one hand, these chapters reveal what knowledge is, and on the other hand, they express what it is not. In this respect, they also present as content of a refutation to the Ahl al-Ra'y school in the period. This study aims to reveal the common or different aspects of the two authors' understanding of knowledge through the relevant chapters of the two works. Conclusion will be reached by comparing the number of hadiths, their types, subject content, and the titles of the chapters within the works. The article reveals that while the two authors' understanding of knowledge is fundamentally similar, there are also areas where they differ in terms of their choice of topics, the narrations they use, and the titles of the chapters.

Keywords: Hadith, Bukhârî, Dârimî, Şahîh, 'İlm, Ahl al-Ra'y, Ahl al-Hadith, Raddiyah (Refutation).

GİRİŞ

İslam ilim tarihi bakış açıları ve kaynaklara yaklaşımı birbirinden farklı iki ayrı ekolün varlığına sahne olmuştur. Sahâbe döneminde nüveleri bulunan bu ekoller ikinci asırda cepheleşmeye dönüşmüş; siyasî, sosyal ve fikrî gelişmelerle ihtilaf derinleşmiş, üçüncü asırda ise siyasetin de etkisiyle^[1] iki ayrı zihniyet haline gelmiştir.^[2] Bunlardan ehl-i hadis, naslara ve nasların ilk dönem yorumlarına öncelik tanıyan, fıkıh ve inançlarını da bu nakiller üzerine kuran kimseler olarak bilinir.^[3] Ehl-i re'y ise nasların otoritesinin yanı sıra düşünen özneye de sorumluluk veren,

^[1] İlim-siyaset ilişkisinin ulemaya yansımalarına ilişkin geniş bir değerlendirme için bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entellektüeller*, çev. Numan Konaklı (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 97-155.

^[2] Mehmet Emin Özafşar, "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2000), 270.

^[3] Abdullah Aydınlı, "Ehl-i Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1994), 10/507; Sönmez Kutlu, *Selefiğin Fikrî Arkapları - İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-* (Ankara: Otto, 2016), 225-226.

dinin temel prensiplerinin aklın öncülüğünde yorumlanmasını destekleyen kim-selerdir.^[4] Bu bakış farkı ilmî faaliyetlere, eser verme motivasyonuna ve eserlerin içeriklerine yansımıştır.

Hicrî üçüncü asır tartışmaların derinleştiği, reddiye türü eserlerin kaleme alındığı özel bir dönemdir. Bu dönemin hadis kaynaklarında bir yandan ehl-i hadis'in İslam anlayışı ortaya koymaya çalışılırken^[5] diğer yandan karşıt görüş sahiplerinin doğru yolda olmadıkları nakiller üzerinden ispatlanmaya çalışılmıştır. Ahmed b. Şebbû'e'nin (öl. 230/844-845) "Kabrın bilgisini isteyen esere; ekmeğin bilgisini isteyen re'ye sarılsın" sözü^[6] ile re'y, ilmin karşısında konumlandırılmış, "Kim bizim dinimizde re'yi ile konuşursa, onu öldürün" sözü^[7] bazı kaynaklara merfû hadis olarak girebilmiştir. "Bu ümmet bir müddet Allah'ın Kitabıyla, sonra bir müddet Peygamber'in Sünneti ile amel edecek, sonra da bir müddet re'y'le amel edecektir." sözü ile re'y Kur'an ve Sünnet'in alternatifi olmuştur.^[8]

Dönemin önemli isimlerinden Buhârî, zamanının ilim ve fikir hareketlerini yakından takip etmiş; *Sahîh*'i ve reddiye eserleriyle ilmî tartışmaların merkezinde yer almış; ehl-i sünnet kelâm anlayışının oluşumuna büyük katkı sunmuştur.^[9] O, *Sahîh*'ini uydurmaların artıp zayıf hadislerin yaygınlaştığı, ehl-i hadis'in re'y ehline delilleriyle cevap vermekte zorlandığı bir dönemde yazmıştır.^[10] Ancak Nevevî'nin (öl. 676/1277) açıkça ifade ettiği üzere Buhârî, eserinde yalnızca sahih hadisleri bir araya getirmemiş, hadislerden hüküm de çıkarmıştır.^[11]

Üçüncü asırda ehl-i hadis'in önde gelen isimlerinden bir diğeri Dârimî'dir. Onun *Müsned* olarak bilinen sünen tarzındaki eseri bazı alimlerce Kütüb-i Sitt'e'nin altıncı eseri olmaya layık görülse de eser ilmî değerine paralel bir ilgiye

[4] Kadir Gürler, "Ehl-i Hadis'in Tarihî Süreçteki Yeri ve Temel Özellikleri", *Ehl-i Sünnet*, ed. Mustafa Aykaç (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 34- 35.

[5] Geniş bilgi için bk. Ömer Özpinar, *Hadîs Edebiyatı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 72 vd. Ahmet Yücel, *Hadîs Tarihi* (İstanbul: İfav Yayınları, 2021), 54 vd.

[6] Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, thk. Mehmed Said Hatiboğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972), 75; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmin-nübelâ*; thk. Şuayb Arnaûd – Salih es-Semer (Beirut: Müessesetü'r-Risâle 1402/1982), 11/7-8.

[7] Ebû Ahmed Abdullah b. Adıyy, *el-Kâmil fî duafâir-ricâl*, thk. Mâzin es-Sırsâvî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1434/2013), 2/163; Zehebî, *Siyer*, 4/414, 417, 418. İbn Adıyy, hadisin ravisi İshâk b. Nuceyh'in yalancılık ve hadis uydurmakla maruf olduğunu söylemektedir. bk. *Kâmil*, 2/158.

[8] Ahmed b. Hanbel rivayetin mevzu olduğunu söylemektedir. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve marifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dârü'l-Hânî, 2. Basım, 2001/1422), 1/470-471.

[9] Yusuf Şevki Yavuz, "Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1992), 6/372; Özpinar, *Hadîs Edebiyatı*, 340 vd.

[10] Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisün ev inâyetü'l-ümme'ti'l-İslâmiyye bi's-sünneti'n-nebeviyye* (Riyad: er-Riâsetü'l-Âmme li İdâratü'l-Buhûsî'l-İlmiyye, 1404/1984), 378.

[11] Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Mâ temessü ileyhi hâcetü'l-kârî li Sahîhi'l-imâm el-Buhârî*, thk. Ali Hüseyin Ali Abdülhamid (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 51; Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî li mukaddimeti Fethi'l-bârî*, thk. Âdil Mürşid - Amir Gadbân (Beirut: Dârü'r-Risâle el-Âlemiyye, 1431/2013), 1/11.

kavuşamamış,^[12] yalnızca İbn Hacer'in (öl. 852/1449) üç çalışmasına konu olmuştur. O, etrâf türündeki *İthâfû'l-mehera bil fevâidi'l-mübtakire min etrâfi'l-aşere* isimli eserinde Dârimî'nin *Sünen*'ine yer vermiştir. Ayrıca onun *el-Efrâdü'l-hisân min Müsnedi'd-Dârimî* ve *el-Ebdâlû'l-avâli ve'l-muvâfaqâtü'l-hisân min Müsnedi'd-Dârimî* isimli eserleri de bulunmaktadır.^[13] Bunların dışında Dârimî'nin eseri son dönemlerde bazı çalışmalara konu olmuştur.^[14]

Buhârî ile kendisinden hadis aldığı Dârimî'nin gerek çağdaş olmaları gerekse ehl-i hadis içindeki konumları eserleri ile ilgili merak uyandırmış, eserleri mukayese eden bazı çalışmalar yapılmış^[15] ancak hangisinin eserini önce yazdığı kesin olarak tespit edilememiştir.^[16] İbn Hacer, Buhârî'nin eserini önce yazdığına dair imada bulursa da San'ânî (öl. 1182/1768) bu görüş için delil gerektiğini ifade etmekte,^[17] Ahmet Yıldırım da bu konuda sağlam bilgiye sahip olunmadığını söylemektedir.^[18]

Aynı dönemde yaşamış ehl-i hadis'e mensup iki müellifin eserlerinin *İlim* bölümleri, müelliflerinin ilim anlayışlarını ortaya koyacak konu tercihlerine, bab başlıklarına ve üsluba sahiptir. Özellikle de bahsi geçen re'y-eser tartışmalarının ilgili bölümlere ne kadar yansıdığı merak konusudur. Bölümler aracılığıyla yazarlarının ilme bakışlarını tespit, çalışmanın temel hedefini oluşturmaktadır. Konu;

[12] Abdullah Aydınlı, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/143.

[13] M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/519; Aydınlı, "es-Sünen", 38/143.

[14] Abdullah Aydınlı ve Nebil Hâşim Gamrî'nin şerhleri ile *Sünen*'in farklı bölümleri ile ilgili yapılmış bazı tezler ve makaleler bulunmaktadır. Tüm bu çalışmalara makale boyunca ilgili yerlerde işaret edilecektir.

[15] Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, çev. thk. Abdullah Aydınlı (İstanbul: Madve, 1994), 1/58; Sadettin Yüce, *Darimi ve Buhari'nin Rikak Bölümlerinin Tahlihi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 64-65.

[16] M. Fuad Sezgin, Dârimî'nin eserinin Buhârî'nin eserine biraz mukaddem olduğunu ifade etmekte bunun için de Suyûtî ve İbn Hacer'i kaynak göstermektedir. bk. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât, 2. Basım, 2000), 145. İbn Hacer, Sezgin tarafından ismi anılan eserinde telifin tarihine ilişkin bilgi vermemektedir. Muhtemelen Sezgin onun vefat tarihinin önce olduğuna işaret etmiş olmalıdır. Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, thk. İbrahim Zeybek - Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), 2/373-374. Suyûtî ise ilk kez sahih hadisleri derleyenlerle ilgili olarak Moğoltay b. Kılıç'a ait olduğu bildirilen "Sahih hadisleri derleyen ilk kimse Mâlik'tir, onu Ahmed b. Hanbel, onu da Dârimî takip etmiştir" bilgisini nakletmekte ancak bu eserlerin sihat durumu, bunlar için sahih lafzının kullanılıp kullanılmaması ile ilgili konuları tartışmakla beraber *Sahih* ve *Müsned*'in yazımı ile ilgili kesin bir şey söylememektedir. bk. Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî Hadis Usûlü*, çev. Enes Topgöl - Faik Akçaoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 1/174-175, 176-177, 352-353.

[17] Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebi' b. Hâdî Umeyr (Riyad: Dârü'r-Râye, 1415/1994), 1/281; Muhammed b. İsmâil es-San'ânî, *Tavdîhu'l-efkâr şerhu Tenkîhi'l-enzâr*, thk. Muhammed Muhibbuddin Ebû Zeyd (Riyad: Mektebetü'r-Rüsd Nâşirün, 1432/2011), 1/216; Ahmet Yıldırım, *Darimi ve Sünen'i* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 51-52.

[18] Yıldırım, *Darimi ve Sünen'i*, 52.

ilgili bölümlerin içerikleri, rivayetlerin türleri ve bölümün bab başlıklarının analizi yoluyla incelenecek, kıyas ve tümevarım yoluyla sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

1. KÜTÜB-İ SİTTE'DE İLİM BÖLÜMLERİ

Bilgi, İslam kültür ve medeniyetinde başka medeniyetlerdekinden farklı merkezî bir öneme sahiptir.^[19] Bundan dolayı ilim konulu eserler ve bölümler literatürde geniş yer bulmuştur. Ancak bu eserlerin çerçevesini müellifin bakış açısı belirlemiş, her ilim dalının mensubu kendi uğraşını ilim olarak adlandırmış, Muhâsibî (öl. 243/857) *Kitâbü'l-İlm* adlı eserinde neredeyse tamamen tasavvufî bilgiden bahsederken^[20] Ebû Haysem'e'nin (öl. 234/849) aynı isme sahip eseri ilim ile hadisi eşitleyen bir bakış açısı ile kaleme alınmıştır. Bunun sebebi bir yandan alimlerin kendi disiplinlerinden bahsederken kısaltmak için el-ilm şeklindeki kullanımları, diğer yandan kendi yetiştikleri alanı, yegane gerçek bilgi alanı olarak görme eğiliminde olmalarıdır.^[21] Bu çerçevede hadis ilminde ilim konulu müstakil eserlerin yanı sıra konu esaslı rivayet eserleri içinde ilim bölümüne özel yer ayrılmış ve ilgili rivayetler derlenmiştir. *Kütüb-i Sitte* öncesinde İmam Malik'in *Muvatta'*ı ve Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*inde yer alan ilim bölümleri Kütüb-i Sitte'ye dahil olan eserlerin de çoğunda yer bulmuştur.

Buhârî, *İlim* bölümüne üçüncü sırada 53 bab altında 76 hadis ile yer vermektedir. Onun bu bölüme eserinin başında yer vermesinin sebebi Aynî'ye (öl.855/1451) göre ilmin diğer tüm bölümlerin esası olmasındandır.^[22] Başka yorumlara göre ise müellif bilgiye vahiy ve iman kadar önem vermiş^[23] hatta bu tercihiyle vahiy, iman ve ilim arasında zincirleme ve hiyerarşik bir ilişkinin varlığına işaret etmiştir.^[24] Hadisçilerin ilim konusuna önem vermelerinin arkasında Rosenthal'e göre hadis tahsilinde takip edilecek uygun yöntemi tespit etmek ve bilgi ile iman arasındaki

[19] Konunun açılımı ve delilleri için bk. İlhan Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2012), 69 vd.; Rosenthal, *Bilginin Zaferi*, 12, 357. Hatta Rosenthal, "İslam medeniyetinde ilim kadar bütün yönleriyle belirleyici olan başka bir kavram yoktur." diyecek kadar iddialıdır.

[20] Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *Kitâbü'l-İlm*, thk. Muhammed Abid el-Mezâlî (Tunus: ed-Dârü't-Tûnu-siyye - el-Merkezü'l-Vataniyye, 1975), 81-99.

[21] Rosenthal, *Bilginin Zaferi*, 268-269. Ancak yukarıdaki tespitin yanı sıra hadis ehlinin tutumunun arkasında Hz. Peygamberin beyan görevi ile sünnet - vahiy ilişkisinin bulunduğu da söylenmelidir.

[22] Ebû Muhammed Bedruddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahih'i'l-Buhârî*, nşr. İdâratu't-Tibââtü'l-Müniriyye (Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâsü'l-Arabî, ts.), 2/2.

[23] Rosenthal, *Bilginin Zaferi*, 103. Yazar İslam İlim geleneğinde bilgiye verilen önemin, bunun sonucu olarak da Buhârî ve Gazzâlî gibi alimlerin eserlerinin hemen baş tarafında İlim bölümüne yer vermelerinin başka kültürleri de etkilediğini, Yahudi asıllı Maimonides'in Law Code isimli eserinin başında İlim bölümünü konumlandırmasında da Buhârî ve Gazâlî gibi alimlerin tercihlerinin etkisi olduğunu ifade etmektedir. bk. Rosenthal, *Bilginin Zaferi*, 119.

[24] Mehmet Emin Eren, *Hadis Edebiyatında Kitabu'l-İlm ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tahlili* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 26.

temel ilişkiyi vurgulamak bulunmaktadır. Çünkü ilim İslam'ın hem teorisi hem pratiği için anahtar işlevi görmektedir.^[25]

Kütüb-i Sitte içinde *İlim* bölümüne yer veren diğer müellifler; Müslim (öl. 261/875), Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ve Tirmizî'dir (öl. 279/892). İbn Mâce ve Nesâî'nin (öl. 303/915) eserlerinde *İlim* bölümü bulunmamaktadır.^[26] Dârimî'nin *Sünen*'inde *İlim* bölümünün varlığı farklı değerlendirmelere açıktır. Eserin bazı baskılarında ilim konulu hadisler mukaddime içinde nakledilmekte,^[27] eser *Tahâret* bölümü ile başlamakta;^[28] bazılarında *Alâmâtü'n-Nübüvve* ilk, *İlim* ikinci bölümü oluşturmaktadır.^[29] Tarafımızdan kullanılan tahkikte ise *Alâmâtü'n-nübüvve*, *İttibâu's-Sünne* ve *İlim* ilk üç bölümü oluşturmaktadır. Muhakkikler, bu başlıkların hiçbir yazma nüshada bulunmamasına rağmen İbn Hacer'in *İthâfû'l-meherede* bu başlıkları kullanımına tabi olduklarını belirtmektedirler.^[30] İbn Hacer adı geçen eserde istikrarlı bir biçimde 448 hadisi *İlim*, 82 hadisi *Alâmâtü'n-nübüvve*, 6 hadisi de *Sünne* bölümüne nisbet etmektedir. Bu da eserde aynı isimde müstakil bölümler olduğu kanaatini güçlendirmiştir.^[31] *Müsned*'i şerh eden Gamrî ise *Kitabu'l-İlim* başlığının kendi tercihi olduğunu ifade etmiştir.^[32]

[25] Rosenthal, *Bilginin Zaferi*, 115-116.

[26] Nesâî'nin *Sünen-i Kübrâ*'sında 28. bölüm ilim bölümüdür. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/2001), 5/357-393. İbn Mâce ise ilim konulu rivayetleri mukaddimesinde işlemiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, ttk. İmâd et-Tayyâr - Yâsir Hasan - İzzuddîn Dalî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1440/2019), 61-104.

[27] Bunun sonucunda mukaddimeyi esas alan çalışmalarda ilim konulu hadisler de işlenmiştir. Ancak söz konusu çalışma İbn Mâce, Müslim ve Dârimî'nin eserlerini esas almaktadır. bk. Zafer Kiraz, *Hadis Tarihinde Mukaddime Geleneği (Sünen-i Darimi Örneği)* (Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 54-86.

[28] bk. Dârimî, *Sünen-i Dârimî* (Madve), 1/205 vd; Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000), 1/232 vd; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, thk. Fevâz Ahmed Zemerlî - Hâlid Seb' el-Alemî (Karaçi: Kadîmî Kütübhâne, ts.), 1/59 vd. Baskılar arasında görülen fark ilgili çalışmalarda da görülebilmektedir. İlim bölümünün çalışan Abdulkadir Palabıyık fetva konulu ilk yedi babı ilim konusunun dışında tutmuş ve 32 başlık altında 431 rivayetin bulunduğunu ifade etmiştir. bk. Abdülkadir Palabıyık, "Hadis Literatüründe 'Kitâbü'l-İlim'ler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14 (2001), 160. Mehmet Emin Eren, *Hadis Edebiyatında Kitabu'l-İlm ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tahlili* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006) isimli tezinde ise Dârimî'nin mukaddimesi içinden ilimle ilgili olduğunu değerlendirdiği bazı bab başlıklarına yer vererek Dârimî'nin ilim bölümünü yaklaşık üç sayfada işlemiştir. Bu haliyle bizim çalışmamızla herhangi bir tedahülden söz edilemeyecektir. Ancak Eren'in çalışması gerek hadis tasnifatının ilim bölümlerinin gerekse konu ile ilgili müstakil kitapların içeriğini analiz bakımından kıymetlidir. Ancak çalışmanın asıl kıymetli tarafı ilim kavramının içeriğindeki dönüşümü başarılı bir biçimde tahlilinde yatmaktadır. bk. Eren, *İlim Kelimesinin Kavramsal Tahlili*, 59-87.

[29] Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *el-Müsnedü'l-Câmî*, thk. Nebîl Hâşim Abdullah el-Gamrî (Mekke: Dâru'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 1434/2013), 123.

[30] Dârimî, *Sünen* (Risâle), 83, 3 numaralı dipnot; 115, 1 numaralı dipnot; 116, 3 numaralı dipnot.

[31] Örnekler için bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *İthâfû'l-meherede bil fevâidi'l-mübtakire min etrâfî'l-aşere*, thk. Züheyr b. Nâsir en-Nâsir (Medine: Mücemma' Melik Fehd, 1415/1994), 1/259, 433, 572, 2/111, 135, 277, 3/581, 5/178, 498, 11/143, 18/485.

[32] Nebîl Hâşim Abdullah el-Gamrî, *Fethu'l-mennân şerhu ve tahkiku kitabî'd-Dârimî Ebû Muhammed Abdulah b. Abdurrahmân* (Beyrut: Dâru'l-Beşâirü'l-İslâmiyye - el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1419/1999), 1/96; 2/9.

Etraf kitaplarının özellikleri ve amaçları düşünüldüğünde bu başlıkların İbn Hacer tarafından tespiti yerine elindeki nüshada bu başlıkların bulunması ihtimali daha güçlüdür. Ayrıca üç başlıktaki 667 hadisin mukaddime içinde değerlendirilmesi durumunda mukaddime, eserin yaklaşık beşte birine tekabül edecektir. Oysa İbn Mâcê'de bu oran yüzde altı, Müslim'inde ise çok daha küçüktür. Bu sebeple eserde *İlim* başlıklı müstakil bir bölümün bulunduğu değerlendirilmektedir. İşte bu bölüm *Kütüb-i Sitte*'deki bölümlerden daha geniş olup,^[33] eserin baş tarafında yer almaktadır.

Tablo 1: Kütüb-i Sitte ve Dârimî'de *İlim* Bölümleri

Eserler	Bölümler Arasındaki	İlim Kitabındaki	İlim Kitabındaki
	Sırası	Bab Sayısı	Hadis Sayısı
<i>Dârimî</i>	3	40	564
<i>Buhârî</i>	3	53	76
<i>Müslim</i>	47	6	30
<i>EbûDâvûd</i>	19	13	28
<i>Tirmizî</i>	41	19	47

2. HADİSLERİN ÖZELLİKLERİ

Sahih'in *İlim* bölümünde muallaklar hariç yetmiş altı hadisin yalnızca bir tanesi mevkûftur. Dârimî'nin ilgili bölümündeki 564 hadisten 474'ü mevkûf veya maktû iken 90'ı sarâhaten veya hükmen merfûdur. Merfûların bir kısmı da *Kendisine peygamberden bir hadis ulaşıp da onu ululamayan ve ona saygı göstermeyen kimsenin cezasının hemen verilmesi* başlığı altında başka bir haberi zikretmek için zorunlu olarak nakledilmiştir.^[34] Bu durum görmezden gelinerek yapılan sayımda merfû haberlerin *İlim* bölümü hadislerine oranı yaklaşık yüzde on altıdır.^[35]

Her bir babda bulunan hadis sayısı bir ila otuz küsur arasında değiştiği gibi bablardaki merfû hadislerin sayısı da farklılık göstermektedir. Üç bab, yalnızca merfû haberlerden oluşmakta, yirmi babda az miktarda merfû haber bulunmak-

^[33] Bu muhteva, Dârimî'nin diğer ana bölümleriyle kıyaslandığında da dikkat çekicidir. Örneğin *Sünen*'in *Tahâret* kitabında 535, *Salât* kitabında ise 423 hadis bulunmaktadır.

^[34] Bu hadisler İlim ana bölümünün 24. babında zikredilen on hadistir. Bk. Dârimî, "İlim", 24 (449-458).

^[35] *Sünen*'deki hadislerin tahririni daha çok Şuayb Arnaût'un değerlendirmelerini göz önünde bulundurarak yaptıklarını ifade eden muhakiklerin yaptığı değerlendirmeler esas alınarak yapılan sayım ve oranlamaya göre *Sünen*'in İlim bölümünde sahih hadislerin sayısı 331, hasen olanlar 73, zayıf olanlar 152, çok zayıf olanlar ise 8 olarak tesbit edilmiştir. Söz konusu tahrirde uydurma rivayet bulunmamaktadır. Sahih ve hasenlerin toplam oranı yüzde yetmiş bir küsur iken zayıf ve çok zayıfların oranı yüzde yirmi sekiz küsur olarak tesbit edilmiştir.

ta; on yedi babda ise hiç merfû haber bulunmamaktadır. Hiç merfû haberi bulunmayan bablar; *Fetva vermekten hoşlanmama, Zamanın değişmesi ve bu zaman içinde ortaya çıkacak olaylar, Nefsin arzularından uzaklaşma hakkında, Arzularına uyanlardan, bidatçı ve münakaşacılarından uzaklaşma, İlimde (muhatapı) eşit görme, Alimlere saygı gösterme, Sikalardan hadis rivayet etme, İnsanları biktirmayı istemeyen kişi, İlmînin izzetini koruma, İlmînin müzakeresi, Fakihlerin ihtilafı, Bir konuda fetva verip de sonra başkasının doğru olduğunu düşünen kişi* bablarıdır.

Tüm kitapta merfuların oranı yüzde 46,5 iken *İlim* bölümündeki oranın yüzde 16 olması önemlidir. Bu haliyle bölüm neredeyse mevkûf ve maktûlarla şekillenmiştir. Bu durum Dârimî öncesi literatürde de görülmektedir.^[36] Ebû Haysem'e'nin (öl. 234/849) eserindeki 164 rivayetten sadece sekizi Ma'mer Râşid'in (öl. 153/770) ilgili bölümlerindeki 25 rivayetten dördü merfûdur. Kanaatimizce Dârimî'nin eserindeki bu oran müellifin dönemin ilmî ve fikrî uygulamalarına reddiye içeren bilgi ve yorumları ancak sahâbe ve sonraki neslin söylemlerinde bulabilmiş olmasındandır. Çünkü aşağıda ayrıntıları görüleceği üzere özellikle ehl-i re'yi ilzam eden rivayetlerin merfû olanını bulmak kolay olmamaktadır.

3. BAB BAŞLIKLARI

Konu tasnifli eserlerde bablar için kullanılan başlıkların terâcim olarak adlandırıldığı ve Buhârî'nin bu konudaki mahareti malumdur.^[37] Dârimî'nin *Sünen*'i de terâcim konusunda ilklerden ve başarılı olarak değerlendirilebilecek nitelikleri hâizdir. İki eser arasında; başlıklarda görüş beyan etme, aynı ya da benzer başlıklar kullanma, aynı bölümlerde aynı hadisleri zikretme gibi benzerlikler gözlemlenmektedir. Bu, rivayetlerin derlendiği eserler için bir bakıma olağan ise de birbirlerinden ya da önceki bir kaynaktan etkilenme ihtimalini de düşündürmektedir.^[38]

Dârimî'nin eserindeki 3530 hadisi 1369 babda işlemiş olması terâcim konusunda başlı başına bir başarı sayılabilir. Eserin tamamında bab başına düşen hadis sayısı ortalama 2,5 iken İlim bölümünde bu sayının 14,1 olması bölüme verilen önemin ve bölümü daha çok mevkûf ve maktû rivayetlerle işlemenin sonucu olmalıdır.

Başlıklarda *Sünen*'in tamamında görülen ve Buhârî'nin tercihlerine oldukça benzeyen bir yapı göze çarpar. Bazen rivayetin bir bölümü başlık olarak seçilir-

[36] Bk. Ma'mer b. Râşid es-San'ânî, *el-Câmî'* (Abdurrezzak es-San'ânî. *el-Musannef* içinde) thk. Habibullah el-A'zamî (Beyrut: el-Mekteb'ül-İslâmî, 2. basım, 1403/1983), 11/252-259; Ebû Hayseme Zühreir b. Harb en-Nesâî, *Kitâbü'l-İlm*, thk. Muhammed Nâsirüddîn Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1421/2001), 8-66.

[37] Geniş bilgi için bk. Erdiç Ahatlı, "Terâcim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/483-484.

[38] Dârimî, *Sünen-i Dârimî* (Madve), 1/58, 62, 63. Ayrıca Buhârî'nin bab başlıkları ile *Muvatta* arasındaki benzerlikler için bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 111-112, 315-326; Buhârî'nin bab başlıkları ile Ma'mer b. Râşid'in *Câmî*'nin başlıkları arasındaki benzerlikler için bk. M. Fuad Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebde'i ve Ma'mer b. Râşid'in Câmî'i", *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 125 vd.

ken^[39] çoğunlukla başlık من ismi mevsülü veya uzun bir cümle ile sıfatlanmış رجل kelimesi ile başlamakta ve nakledilecek habere dair pek çok ayrıntıyı içermektedir.^[40] Bazen de *İlmi yüceltme, Alimlere tâbî olma* gibi kısa başlıklar kullanılmaktadır.^[41] *Sünen*'in başka bölümlerinde karşılaşılan soru üsluplu^[42] ve ayet iktibaslı^[43] başlıklara ilim bölümünde rastlanmamaktadır.

Buhârî *İlim* bölümünü neredeyse her hadise bir başlık düşecek şekilde titiz bir tasnife tâbî tutmuş, Dârimî'nin ilgili bölümünde olduğu gibi ayrıntılı, muhtasar, ayet veya haber iktibaslı ya da soru üsluplu başlıklara yer vermiştir.^[44] Ancak bunların yanında o, altında hadis zikretmediği başlıklara da yer vermiştir.^[45] Bunlar bazı şârihlere göre başlık altında kriterlere uygun hadis bulunmadığını işaret ya da başlığın altında özellikle hadis nakletmemek gibi bilinçli bir tercihin sonucudur.^[46] Ancak Sezgin, hadisler toplanmadan önce tüm kitap için kapsamlı ve planlı bir başlıklandırma sisteminin imkansız olduğunu söylemektedir.^[47]

4. İKİ BÖLÜMÜN ORTAK KONULARI

İki müellifin bölümlerinin içeriğini^[48] daha net görebilmek için önce ortak, ardından da müstakil olarak işledikleri konulara yer verilecektir. Benzer konuların işlenmesi tabîi olmasına karşın bu benzerliğin ayrıntılara ve haber seçimine yansı-

^[39] Dârimî, "İlim", 28, 33.

^[40] Dârimî, "İlim", 3, 12, 13, 15, 17, 25, 26, 27, 28, 29, 38, 39.

^[41] Dârimî, "İlim", 2, 10, 14, 21, 37, 40.

^[42] Dârimî, "Alâmâtü'n-Nübüvve", 3, "Diyât", 4, 11, 12, 21, "Cihâd", 3, 4, "Siyer", 20,

^[43] Dârimî, "Savm", 29, "Rü'yâ" 1, "Nikâh" 44, "Rikâk", 23, 88, 122, "Fedâilü'l-Kur'ân" 23, 24.

^[44] Buhârî, "İlim", 6, 9, 17, 34, 35, 47.

^[45] Buhârî, "İlim", 1, 10.

^[46] *Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Şuayb Arnaût – Adil Mürşid (Beyrut: Risâle Âlemiyye, 1434/2013), 1/300-301, 342; Aynî, *Umde*, 2/3; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed Kastallânî, *İrşâdüs-sârî ilâ şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Bulak: Matbaatü'l-Kübrâ Emiriyye, 1323), 1/153.

^[47] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 105-107.

^[48] İlim bölümleri ile ilgili yapılmış ayrıntılı çalışmalar için bk. Abdülkadir Palabıyık, "Hadis Literatüründe 'Kitâbü'l-İlim'ler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14 (2001),181; Muhammet Ali Asar, "Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüş: El-Câmi'u's-Sahîh'in "İlim" Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 1253; Mustafa Fatih Yar, *Kitâbu'l-İlim ve Hadis Kaynaklarındaki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Mehmet Emin Eren, *Hadis Edebiyatında Kitabu'l-İlim ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tahlihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006). Palabıyık çalışmasında Kütüb-i Sitte yanında sekiz eserin daha ilim bölümlerini incelemiş ve tüm bu eserlerdeki bab başlıklarını eksiksiz vererek neredeyse yalnızca nicel bir çalışma ortaya koymuştur. Asar ise ilim bölümünü yalnızca Hadis Usulü prensipleri açısından ele almıştır. Yar, tezinde ilimle ilgili olduğunu düşündüğü daha çok başlığında ilim ya da alim ifadelerinin geçtiği 16 babı seçmiş ancak doğrudan ilimle olduğunu düşündüğümüz bazı bab başlıklarını ilimle ilgili görmediğinden çalışmasına dahil etmemiş, bu sebeple de farklı bir sonuca ulaşmıştır. Esasında çalışması Buhârî – Dârimî mukayesesine özgü değil ilim kitaplarına dair panoramik bir bakış sunmaya yöneliktir. Eren de tezinde ilim bölümünde zikrettiğimiz bazı başlıklara yer vermiş, bunun için de herhangi bir ölçütten söz etmemiştir.

malarını tespit etmek önemlidir. Temelde iki eser arasında altı ortak konudan söz edilebilir:

4.1. Hadis İlminin Konuları

İlim kelimesi dinî ilimlerin henüz müstakil olarak varlıklarını ortaya koymadığı ilk dönemlerden itibaren genel olarak hadisi ve sünnet bilgisini ifade etmektedir. Bu özellikle de hadis eserleri söz konusu olduğunda daha net olarak görülmektedir. Bunun sonucunda da hadis yazımı, Hz. Peygambere yalan nisbeti, tahammül yolları ve eda sîgaları gibi teknik meseleler *İlim* bölümlerinde ayrıntılarıyla yer bulmuştur.^[49] Buhârî, kırâat/muhaddise arz, münâvele ve mükâtebeyi ele almış,^[50] vasiyyet ve vicâde gibi yöntemlere işarette bulunmamıştır. O, hadis almanın asgari yaşı,^[51] ilmin yazılması konusunu da işlemiştir.^[52] Naklettiği rivayetler; Hz. Ali'nin (öl. 40/661) kılıcının kınındaki sahife, Ebû Şâh için yazdırılan hutbe, Abdullah b. Amr'ın (öl. 65/684-85) yazdığı için Ebû Hüreyre'den (öl. 58/678) daha çok hadis bilmesi ile vefat hastalığında Rasûlüllâh'ın (s.a.s.) bir şey yazdırmak istemesidir.

Dârimî, mana ile rivayeti müstakil bir başlıkta^[53] merfû olmayan altı rivayetle işlemiştir. *Sika kimselerden hadis rivayeti hakkında* başlığı mevkûf ve maktu on altı rivayetle;^[54] *Hz. Peygamberden hadis rivayetinden çekinme ve bunda ihtiyatlı davranma* başlığı^[55] Rasûlüllâh (s.a.s.) adına yalan söyleme ile ilgili hadisin sekiz ayrı tariki ile işlenmiştir.

Bazı sahâbîlerin az hadis rivayetini tercihi ve Hz. Ömer'in (öl. 23/644) uyarısı^[56] sünnetin nakline ilişkin tedbirleri anlatmaktadır. Bunun yanı sıra râvînin adalet ve zabt yönüne işaret eden, hadislerin yazımını konu alan rivayetler bölümde yer bulmuştur. Hadisleri yazmanın hoş görülmemesinin gerekçesi olarak eski ümmetlerdeki gibi Kur'ân'ın ihmal edilmesi ve yazının ehil olmayanların eline geçip tahrifi endişesi dile getirilmektedir.^[57] Zührî'nin (öl. 124/742) "Hükümdar bizi ilmi

^[49] Hadis usulü meselelerinin ilk dönem eserlerinde ele alınma biçimi ve bunlar için naslardan kaynak bulma çabası Hüseyin Kahraman tarafından müstakil bir çalışmada ele alınmış, bu bağlamda Buhârî'nin yanı sıra Râmhürmüzî (öl. 360/971), Hâkim en-Neysâbü'rî (öl. 405/1014), Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) gibi müelliflerin eserlerinden örnekler verilmiştir. Ancak Dârimî'nin ilim bölümü de benzer konuları işlemesine rağmen bu makalede Dârimî'nin eserine herhangi bir atıfta bulunulmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Kahraman, "Hadis Usûlünü Nassa Dayandırma Çabası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001), 169-195.

^[50] Buhârî, "İlim", 6, 7.

^[51] Buhârî, "İlim", 18.

^[52] Buhârî, "İlim", 39.

^[53] Dârimî, "İlim", 15.

^[54] Dârimî, "İlim", 22.

^[55] Dârimî, "İlim", 9.

^[56] Dârimî, "İlim", 12.

^[57] Dârimî, "İlim", 26.

yazmaya zorlayıncaya kadar biz yazmaktan hoşlanmazdık. Sonra biz de yazıyı yasaklamayı kerih gördük” sözü^[58] ise zihinsel dönüşümün açık itirafı niteliğindedir.

4.2. İlmî Yaymanın Gereği

İlmî yeni nesillere aktarma ve yayma konusunu dört başlık altında yedi rivayetle işleyen Buhârî, Ebû Hüreyre'nin hadise ilgisi, unutmaya şikayetiyle Rasûlüllâh'a (s.a.s.) başvurusu ve iki kap ilim ezberlemesi rivayetlerini nakletmektedir.

Dârimî konuyla doğrudan ilişkili bir başlık açmamakla birlikte ilgili hadislere yer vermiştir. *Alimlere uyma* başlığı altında bilginin naklini tavsiye eden merfû rivayetlerin yanı sıra kendisine bilgi ulaştırılan kimsenin daha anlayışlı olabileceğini ifade eden rivayetin birden çok varyantına yer vermiştir.

4.3. İlim Yolculukları

İlim yolculuklarına ilişkin üç başlık^[59] açan Buhârî, Hızır - Musa kıssasını ve Ukbe'nin süt akrabalığı ile ilgili fetva almak üzere Hz. Peygamber'e gidişini nakletmektedir.

Dârimî konuyu *İlim talebi için yolculuk yapma ve sıkıntılara katlanma* başlığında on kadar rivayetle işlemiştir. Bu bağlamda sahâbe ve sonraki dönem alimlerinin hadis almak için katlandığı zorluklar, İbn Abbas'ın hadis almak için Ensar'ın evlerine gidip dışarıda beklemesi nakledilir.^[60] Hz. Dâvûd'un “İlim talibine söyle, bir demir bastonla bir çift demir pabuç edinsin ve baston kırılıncaya, pabuçlar parçalanıncaya kadar ilim öğrensin” sözü tahrir edilmiştir ancak senedi sebebiyle sağlam bir hadis olarak değerlendirilememektedir.^[61]

4.4. İlmin Yok Olması

İki başlık^[62] ve üç hadisle konuyu işleyen Buhârî, Ömer b. Abdülaziz'in (öl. 101/720) mektubunu da muallak olarak zikretmiştir.

^[58] Dârimî, “İlim”, 20.

^[59] Buhârî, “İlim”, 16, 19, 26.

^[60] Dârimî, “İlim”, 31.

^[61] Dârimî, “İlim”, 31. Hadis bu lafızlarla muhakkıklar tarafından çok zayıf olarak nitelenmiştir. Benzer lafızlarla rivayet merfû olarak da nakledilmiştir ancak merfû senedi mevzûdur. bk. Dârimî, *Sünen*, 199-200, 6 ve 1 numaralı dipnotlar; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Arrâk, *Tenzîhu's-serâti'l-merfûa anil ahbâri'l-mevdûa*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf - Abdullah Muhammed es-Siddîk (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1401/1981), 1/284.

^[62] Buhârî, “İlim” 21, 34.

Dârimî *İlmin yok olması hakkında* başlığı ile ikisi merfû toplam on üç rivayet nakletmiştir. Buhârî'nin senetsiz verdiği^[63] Hz. Ömer'in "Yönetim ile görevlendirilmeden önce ilimde derinleşiniz" sözü muttasıl bir senetle nakledilmekte,^[64] öğrenen ya da öğreten dışında üçüncü kişi olmamak, alimler göçüp gitmeden ilmi öğrenmek daha çok mevkûf haberlerle işlenmektedir.^[65]

4.5. İlim ve Alimin Fazileti

Buhârî bölüme *İlmin fazileti* başlığı ile başlamış ancak başlıktaki iki ayet dışında herhangi bir şey nakletmemiştir. Ancak o bunun dışında *Allah kim için hayır murad ederse onu dinde anlayışlı kılar, İlim ve hikmet konusunda gıpta etme, Bilgi sahibi olan ve öğreten kimsenin fazileti ile Kişinin köle ve cariyesini eğitmesi* gibi daha dar kapsamlı başlıklarla^[66] ilmin bir değer olduğuna işaret etmiştir. *Alimin ve ilmuni başkasına öğretmenin fazileti* başlığında ise insanların çeşitli toprak türlerine benzetildiği hadise yer verilmiştir.^[67]

Dârimî konuyu iki ayrı başlık altında işlemiş; bunlardan birinde^[68] dokuzu merfû otuz sekiz hadis zikretmiştir. Bu, *İlim* kitabının en geniş babıdır. "Kim ilmin peşine düşer ve onu elde ederse onun iki sevabı, elde edemezse bir sevabı olur.", "Yakında öyle fitneler olacak ki Allah'ın ilimle ihya ettiği kimseler hariç kişi o fitnelerde sabaha mümin olarak girecek, akşama ise kafir olarak çıkacaktır" hadisleri bu bağlamda nakledilen rivayetlerdendir.

4.6. Hoca ve Talebinin Uyması Gereken Kurallar

Talebe ve hocanın uyması gereken kurallar önemli olmakla birlikte hadis ilmi özelinde bu kurallar daha farklı bir anlam taşımaktadır. Fetva verme işi de bir tür bilgi aktarımı olarak değerlendirildiğinden her iki müellif de alimin, talebinin ve müftünün uyması gereken kurallara eserlerinde yer ayırmıştır.^[69] Buhârî her bir bab altında tek bir hadis zikrederek ve zikrettiği hadise doğrudan işaret edecek bir başlık belirleyerek konuları işlemektedir.^[70] *Konuşmakla meşgul iken kendisine soru sorulan ve sözünü tamamlayıp sonra sorana cevap veren kişi, İlim konusunda sesini yükselten kişi, İmamın (talebelerin) bilgilerini ölçmek üzere bir soru sorması*

[63] Buhârî, "İlim" 15.

[64] Dârimî, "İlim" 10.

[65] Dârimî, "İlim" 10.

[66] Buhârî, "İlim", 13, 15, 20, 31.

[67] Buhârî, "İlim", 20.

[68] Dârimî, "İlim", 16.

[69] Müftünün gözeteceği esaslar her iki müellifin ortak olarak işlediği konulardan sayılsa da Dârimî tarafından fetva özel olarak ele alındığından çalışmamızda da aşağıda müstakil bir başlık altında incelenecektir.

[70] Buhârî, "İlim", 2, 3, 5, 8, 11, 12, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 52, 53.

bu başlıklardan bir kaçıdır. Bazı konularla tedahüller olmakla beraber konuya dair *Sahih*'te yaklaşık yirmi başlıktan söz edilebilir.^[71]

Dârimî'nin eserinde alimin ve talebenin uyması gerekenler on başlıkta^[72] işlenir. Öne çıkan temalar ise ilimde salih niyet, ilimle amel etmenin gereği, müzakere, öğrenci için fırsat eşitliği, alimleri yüceltme, öğrenciyi bıktırmama, şöhreti hoş görmeme, ilmin izzetini koruma olarak sayılabilir.

Şöhreti hoş görmeme başlığında sorulmadıkça hadis rivayet etmeme, ayrıcalıklı şekilde oturmayı kabul etmeme ve alimin peşinden yürünmesinden hoşlanmaması^[73] nakledilmektedir. *İlmin izzetini koruma* konusunda ise alimlerin ayrıcalıklı muamelelere hoş bakmamaları, Kur'ân-Kerîm okuma karşılığında bağış kabul etmemeleri, ilim ve hilmin birbirine yakışması gibi rivayetler nakledilmektedir.^[74]

Talebenin gözetmesi gereken adabın başında müzakere gelmektedir. Dârimî bunun için özel bir başlık açmış; müzakerelerin bazen hadisi aldıktan hemen sonra bazen de iki kişi arasında gece boyu yapılabildiğini nakletmiştir. Rivayetlerde unutmak ilmin musibeti, müzakere ise unutmamanın çaresi olarak nakledilmektedir.^[75]

5. BUHÂRÎ'YE ÖZGÜ KONULAR

Dârimî'nin bölümüne göre oldukça kısa olmasına rağmen Buhârî'nin müstakil olarak işlediği konular da bulunmaktadır. Onun genelde birkaç hadisle şekillendiği konular beş başlıkta tasnif edilebilir.

5.1. Hocanın Talebeye Duası

İlimde sonuca ulaşabilmek için dua almak önemlidir. Buhârî Abdullah b. Abbas'ın Hz. Peygamber'den aldığı duayı^[76] ve Ebû Hüreyre'nin unuttuğundan şikayetle Hz. Peygambere başvurmasını nakletmektedir.^[77] Her iki duaya da icabet edildiği, söz konusu iki sahâbînin ilmî konularından anlaşılmaktadır. Bu başlık

^[71] Aynur Uraler daha çok *İlim* bölümünden yararlanarak ilim ehlinin özelliklerini tesbit ettiği makalesinde Buhârî'nin yer verdiği başlıkları günümüz perspektifinden bütüncül bir bakışla ele almış ve ilim adamının temel niteliklerini sekiz başlık altında vermiştir. bk. Aynur Uraler, "Buhârî'nin el-Câmi' u's-sahih'i Bağlamında İlim Ehli'nin Evsâfına Dair Bazı Mülâhazalar", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/1, (2021), 7-28.

^[72] Dârimî, "İlim", 11, 17, 18, 20, 21, 25, 29, 32, 35, 40.

^[73] Dârimî, "İlim", 29.

^[74] Dârimî, "İlim", 32.

^[75] Dârimî, "İlim", 35.

^[76] Buhârî, "İlim", 17.

^[77] Buhârî, "İlim", 42.

ve içerikler ilmin asıl sahibine ve ilim yolcusu için onun desteğinin zorunluluğuna işaret etmesi bakımından önemlidir.

5.2. Sahâbenin İlmî Düzey Farklılığı

İlim elde etme konusunda niyetler samimi, çabalar benzer olsa da talebin bireysel farklılıklarının olabileceği muhtelif başlıklar altında ele alınmıştır. *İlimde anlayış, İlimden arta kalan şey, Bilgi konusunda hırslı olma, Bir şeyi iştih de iyice anlayıncaya kadar onu araştıran kişi, Bazı kişilerin yanlış anlayıp da daha kötü bir duruma düşeceği endişesiyle bazı tercihlerini terk eden kişi ve Anlamayacakları endişesiyle ilmi yalnızca bir gruba has kılan kişi* başlıklarında^[78] bu farklar ele alınırken zikredilen hadislerde anlayış ve ilme merakları bakımından diğerlerinden ayrılan Ebû Hüreyre, Hz. Ömer, Hz. Aişe (öl. 58/678), Abdullah b. Ömer ve Muâz b. Cebel (öl. 17/638) gibi sahâbîlere işaret edilmiş olmaktadır. Bu bakış açısı ümmetin bütünü açısından düşünüldüğünde bazı kimselerin gerek yetenekleri ve bu yeteneklerini doğru şekilde kullanabilmeleri, gerekse Allah'ın yardımı ile ilim konusunda öncülük yaptıklarını ve öncü olan başka isimlerin de olacağını göstermesi bakımından evrensel değer ifade etmektedir.

5.3. Kadınların Öğretimi

Buhârî konuyla ilgili iki başlık^[79] açmış ve biri tekrar olmak üzere üç hadisle konuyu ortaya koymuştur. Bunlardan biri bayram günü Hz. Peygamberin kadınlar tarafına geçerek onları infaka teşvik etmesi diğeri de kadınların talebi üzerine Rasûlüllâh'ın (s.a.s.) onlara gün tahsisidir. Hz. Âişe'nin dinde derinleşmeleri sebebiyle Ensar kadınlarını öven sözü de muallak olarak zikredilmiştir.^[80] Tüm bu rivayetlerle kadınların ilim konusundaki hak ve sorumluluklarına dikkat çekilmiş olmaktadır.

5.4. İlimde Utanma

Nebevî söylemde imanın bir parçası olarak yer bulan haya duygusunun ilim ile ilişkisine dair Buhârî'nin eserinde iki başlıkta üç hadis bulunmaktadır. Hz. Ali'nin mahrem bir meseleyi sordurması, Ümmü Süleym'in özel bir sorusu ve utancından dolayı Hz. Peygamberin sorusuna cevap veremeyen Abdullah b. Ömer'in ilgili rivayeti nakledilmektedir.^[81]

^[78] Buhârî, "İlim", 14, 22, 33, 36, 48, 49.

^[79] Buhârî, "İlim", 32, 35.

^[80] Buhârî, "İlim", 50 (Bab başlığında).

^[81] Buhârî, "İlim", 50, 51.

5.5. İnsan Bilgisini Aşan Konular

Allah'ın 'Size az bir bilgi verilmiştir' sözü başlığında^[82] mezkûr ayetin^[83] nüzûl sebebi olan rivayet nakledilmiştir. Yahudilerden bir grup Hz. Peygamber'in bilgisini denemek üzere ruhla ilgili soru sormuşlar, o henüz cevap vermeden başlıkta geçen ayet inmiştir. Kanaatimizce *İlim* bölümünün sonlarına doğru açılan bu başlığın amacı alimin Allah karşısındaki konumunu ve bazı konuların insan ilminin sınırlarını aştığını hatırlatmak olmalıdır. Kanaatimizce Buhârî bu başlıkla ilmin sonsuzluğu ve sınırsızlığına işaret etmiş, ima yolu ile de olsa ilmi hadisten ibaret görmediğini hissettirmiş olmaktadır.

6. DÂRİMÎ'YE ÖZGÜ KONULAR

Dârimî'nin Buhârî'den farklı olarak ele aldığı konular neredeyse başlı başına bir telif olacak kadar zengindir. Onun yüzlerce rivayet ile işlediği bu konular Buhârî tarafından işlenmemiştir ancak Dârimî'den önce gerek Ma'mer'in ilgili bölümünde, gerekse Ebû Haysem'e'nin eserinde kendine yer bulmuştur. Ancak o, benzer içerikleri daha fazla rivayetle ve başarılı bir tasnifle yeniden işlemiştir.^[84] Bu haliyle onun *İlim* bölümünün geleneğin bir parçası olduğunu söylemek yanlış olmamalıdır. Bunlar bazılarında tedahüller olmakla birlikte temel altı başlık altında incelenebilir.

6.1. Sünnet'in Konumu

İlim bölümünün hemen öncesinde birisi merfû altı haberle işlenen Sünnet bölümünün bulunmasına rağmen *İlim* Kitabı içinde de sünnet ile ilgili pek çok başlıkta onlarca rivayet nakledilmiştir. *Peygamberin sözünün tefsirinden ve onun sözünün yanında başkasının sözünden sakınılması, Kendisine Peygamber'den bir söz ulaşıp da o söze hürmet edip önemsemeyen kişinin çabucak cezalandırılması ve Rasûlüllâh'in (s.a.s.) sözünü yorumlama* gibi başlıklar^[85] ile sünnetin mahiyeti, vahiye ilişkisi ve deliller içindeki yerine değinilmiştir.

Rasûlüllâh'tan (s.a.s.) rivayette bulunma ve sünnetleri öğretme başlığında^[86] peygamberin kendisinden rivayette bulunmayı teşvik etmesi, öldükten sonra faydası devam eden üç amel, istifade edilmeyen ilmin Allah yolunda harcanmayan hazine gibi olduğu ve ilmin geçmiş günahlara kefâret olacağı rivayetleri zikredilir.

[82] Buhârî, "İlim", 47.

[83] el-İsrâ 17/85.

[84] Bazı ortak rivayetler için bk. Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, 11/253, 255, 256, Zühreir b. Harb, *Kitâbü'l-İlm*, 11, 15, 20, 30, 34, 51, 58.

[85] Dârimî, "İlim", 23, 24, 30, 33, 34.

[86] Dârimî, "İlim", 30.

Sünnet Allah'ın Kitabını açıklar başlığında^[87] Erike hadisinin dışında Yahya İbn Ebî Kesîr'in (öl. 129/747) başlıktaki sözü, Hassân b. Atıyye'nin (öl. 130/748) "Cibril Hz. Peygambere Kur'an'ı indirdiği gibi Sünneti de indirirdi" sözü, Mekhûl b. Ebû Müslim'in (öl. 112/730) "Sünnet iki çeşittir, biri kendisini almanın farz, terk etmenin küfür olduğu sünnet; diğeri ise almanın fazilet, onu bırakıp başkasını almanın günah olduğu sünnettir" sözü nakledilmektedir. Gerek Rasûlüllâh'ın (s.a.s.) dilinden gerekse sonraki nesillerden nakledilen bu rivayetler ile sünnetin konumunu sağlamlaştırmak, farklı tercihlere ve re'y ehlinin söylemlerine nakillerle cevap vermek amaçlanmış olmalıdır.

6.2. Bid'atlerden Uzak Durmak

Bölümün önemli konularından biri de bid'atler ve onlardan uzak durmanın gereğidir. Zira ilim kelimesi hadis ve sünneti ifade ederken sünnetin karşıtı olarak konumlandırılan bid'atleri bu bölümde gündeme getirmek anlaşılır bir tutum olmalıdır. Dârimî bid'atler ana temasını *Fetva vermekten çekinen, aşırı gitmeyi ve bid'ate dalmayı istemeyen kişi, Bid'atlerden uzaklaşma hakkında ve Arzularına uyanlardan, bid'atçı ve münakaşacıardan uzaklaşma* başlıkları^[88] altında işlemiştir. İlgili rivayetlerden birinde Ebû Sâdık'ın şöyle dediği nakledilir; "Bir adam başını Hacerü'l-Esved'in üzerine koysa ve gündüzünü oruçla gecesini ibadetle geçirse Allah onu kıyamet gününde hevâsı (bid'atı) ile birlikte diriltir."^[89]

Söz konusu bid'atler genelde bid'at veya hevâ kavramı ile ifade edilirken^[90] bazen özel olarak bazı türlerine de yer verilebilmektedir. Örneğin müteşâbih ayetlerle ilgili olarak Hz. Ömer'in uyarıları^[91] ile "Kur'ân'ın müteşâbihlerine uyanları gördüğünüzde onlardan sakının" merfû hadisi^[92] nakledilmiştir. Bid'atler konusu ikisi merfû kırk yedi rivayetle işlenmiştir. Başlıklardan da anlaşılacağı üzere ehl-i re'y'in özelliklerinden sayılan çokça fetva vermek ve farazî meseleler hakkında hüküm beyan etmek de bid'atin bir türü olarak görülmüştür. Böylece Dârimî fetva rivayetleri

[87] Dârimî, "İlim", 33.

[88] Dârimî, "İlim", 3, 4, 19.

[89] Dârimî, "İlim", 14. Bid'at olarak tercüme edilen kelimenin orijinali هوى kelimesidir ki anlamındaki çeşitlilikten dolayı Türkçe çevirisi dikkat gerektirmektedir. Nitekim çevirisini verdiğimiz hadis bir çalışmada; "Bir kimse başını Hacerü'l-Esved'in üzerine koyup gündüz oruç tutup geceyi ihya etse Allahu Teala kıyamet gününde o kişiyi muhabbetle diriltir." şeklinde çevrilmiştir. bk. Yıldırım, *Dârimî ve Sünen'i*, 24.

[90] Hevâ kavramının bid'at anlamındaki kullanımına ilişkin Dârimî'nin bab başlıklarında ve rivayetlerde yeterince örnek bulunmaktadır. Ancak bab başlıklarından birinde hevâ kelimesi tek başına kullanılırken bir diğer başlıkta أهل الأهواء والبدع şeklinde kullanım iki kavram arasında bir nüans olacağını da hissettirmektedir. أهل الأهواء ifadesinin bid'atçileri ifade etme üzere kullanımı için Şa'bî Ceheneme düşecekleri için böyle isimlendirildiklerini ifade eder. Dârimî, "İlim", 19. Hevâ - bid'at ilişkisi ile ilgili olarak bk. Dârimî, *Sünen-i Dârimî* (Madve), 1/410; İbrahim b. Musa b. Muhammed Şâtübî, *el-İ'tisâm*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âli Selmân (b.y.: Mektebetü't-Tevhid, ts.), 1/65-66.

[91] Dârimî, "İlim", 3.

[92] Dârimî, "İlim", 3.

ile fıkıhçılara, müteşâbih rivayetleriyle de dönemin kelâmî ekollerine karşı tavrını ortaya koymuş olmaktadır.

6.3. Fetva Vermekten Kaçınmak

Fetva, Dârimî'nin sekiz ayrı başlıkla^[93] işlediği önemli konulardan biridir. *Kitab ve sünnette bulunmayan bir konuda cevap vermekten kaçınma, Fetva vermekten hoşlanmama, Fetva vermekten korkan, aşırılığa gitmeyi, bid'at işlemeyi kerih gören kimse, Fetva verme ve zorlukları ile Fetvası sorulan her meselede halka fetva veren kişi* bunlardan bazılarıdır. Konunun çok azı merfû 222 rivayetle işlenmiş olması ve bab başlıkları onun bakışını ortaya koymaktadır. Dârimî bu başlıklarda kaçınmak, hoş görmemek, korkmak ve zorluk gibi kavramlardan istifade ile fetvayı uzak durulması gereken bir eylem olarak nitelemektedir. Rivayetler içinde bazı alimlerin re'yiyle fetva vermediği, Atâ'nın (öl. 114/732) sorulara bilmiyorum diye cevap verdiği gibi nakiller bulunmaktadır.^[94] Bu çerçevede nakledilen iki ilginç rivayetten birinde hakkında nass bulunmayan konuların nasıl olacağı sorulunca Rasûlüllâh'ın (s.a.s.) "O konuda müminlerin âbidleri düşünüp karar verirler" dediği nakledilmiştir.^[95] Hadis tebei tâbiin'den Ebû Seleme'den nakledildiğinden mu'daldır.^[96] Senetle ilgili tenkitlerin yanı sıra hadis, ilim ve alimin değeri ile ilgili rivayetlere^[97] muarızdır.

İlginç bir başka rivayet ise Urve b. Zübeyr'e (öl. 94/713) nisbet edilen; "İsrailoğullarının durumu normal seyrinde devam edegeldi. Nihayet çeşitli milletlerden esir aldıkları kadınların çocukları olan melezler büyüdü ve onların içinde (kendi) görüşleriyle hüküm verdiler. Böylece onları saptırdılar." sözüdür.^[98] Bu sözün zayıf ve merfû şahitleri de bulunmaktadır.^[99] Ancak üslubu buna çok benzer bir başka rivayet Süfyan b. Uyeyne'den (öl. 198/814) nakledilmektedir. Buna göre O, "Kûfe halkının durumu normal seyrinde devam ediyordu. Ta ki içlerinde Ebû Hanife ortaya çıkıncaya kadar." demektedir. Metnin râvîlerinden Mûsâ b. Hârûn b. İshak el Hemedânî, Ebû Hanife'nin (öl. 150/767) ümmetin esirlerinin çocuklarından olduğunu, annesinin Sindli babasının ise Nabatî olduğunu söyler. Yine o, re'yi ilk olarak ortaya çıkarana'nın hepsinin de esir çocukları olduğunu,^[100] bunların da

^[93] Dârimî, "İlim", 1, 2, 3, 4, 5, 12, 38, 39.

^[94] Dârimî, "İlim", 1.

^[95] Dârimî, "İlim", 1.

^[96] Bk. Dârimî, *Sünen-i Dârimî* (Madve), 1/219, 308 numaralı dipnot. Kullandığımız nüshanın muhakkikleri hadisin mürsel, senedin sahih olduğunu bildirmişlerdir.

^[97] Dârimî, "İlim", 16.

^[98] Dârimî, "İlim", 1.

^[99] İbn Mâce, "Mukaddime", 8; Ali b. Ömer ed-Dârakutnî, *Sünenü'd-Dârakutnî*, thk. Şuayb Arnaûd vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), 5/257.

^[100] Mevâlî ile ilgili olumsuz bakışlar bu rivayetlerle sınırlı değildir. Bu düşünceler yönetimin Mevâlî düşmanlığı,

Medine'de Rabî'a (öl. 136/753), Basra'da Osman el-Bettî (öl. 143/760) ve Kûfe'de Ebû Hanîfe olduğunu söyler.^[101] Bu ifadeler ehl-i hadis'in rivayetleri ehl-i re'y aleyhine kullanımının açık örneği olarak okunabilir.

6.4. Re'yi Kullanmanın Yanlışlığı

Re'y, fetva vermek ve bid'at konusu ile bazen iç içe geçebilse de konuya dair birden çok müstakil başlık açılmıştır. *Re'yi almanın hoş olmaması, Peygamberin hadisinin yorumlanmasından ve onun sözünün yanında başkasının sözünden kaçınılması ve Fukahânın ihtilafı* bu başlıklardan^[102] sayılabilir. Ancak yukarıda fetva konusunda gündeme getirilen *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnette olmayan şey konusunda cevap vermekten sakınma ile Fetva vermenin hoş görülmemesi* başlıkları altında da re'yden sakındıran çok miktarda rivayet nakledilmiştir.

Fukahânın ihtilafı bölümünde ise Abdullah b. Abbas'ın görüşünü sonradan terk etmesi, Ömer b. Abdülaziz'in insanları bir görüş üzere toplamayı uygun görmemesi, Avn b. Abdullah'ın (öl. 110/728) sünnete uyma konusunda genişlik sağladığı için ashâbın ihtilaf etmiş olmasını tercihi gibi fukahânın ihtilafını onaylayan rivayetlere yer verilmiştir. Bölüm içinde re'yi yeren rivayetlere fazlaca yer verilmiş olmasına rağmen farklı bir başlıkta Zühri'nin "Güzel/doğru/isabetli görüş (re'y-i hasen) ilmin ne güzel destekçisidir." sözü^[103] de nakledilmektedir. Bu haliyle Dârimî genel re'yi zemmeden rivayetlere fazlaca yer vermesinin yanı sıra sahabî'nin ya da re'y ehlinde olmayan bazı isimlerin re'yi onaylayan görüşlerine de yer açmış olmaktadır.

6.5. İyi veya Kötü Bir Alanda Öncü Olmak

Meşhur hadisin ilk kısmını başlık olarak kullanan Dârimî konuyu altı rivayetle işlemiştir.^[104] Bu, yalnızca merfû rivayetlerden oluşan ender bölümlerden biridir.^[105] Bu rivayetler arasında öncülük edene takipçilerininki gibi sevap veya günah yükleneceği, Hz. Peygamberin kendisine tabi olanlardan dolayı en çok sevaba sahip olacağı ve müminin ölümünden sonra dört şeyden sevap alacağı rivayetleri

Araplarla mevâlinin evliliğini engelleme, cizye alma, ellerini mühürletme ve şehirlere girmelerini yasaklama gibi aşırı uygulamalara da dönüşebilmektedir. Tüm bu uygulamalar ile mevâlî - ehl-i re'y olma arasında kesin bir ilişki olduğu ortaya konmasa da kanaatimizce sosyal olaylarda sebep ve sonuçların birbirini beslemesi karşılanabilen bir durumdur. İlgili bilgiler ve daha fazlası için bk. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 295, 297-298.

[101] Ebû Ömer Yusuf İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-İlim ve fadlih*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî (Demmâm: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1414/1994), 2/1079. Muhakkik senette peş peşe gelen iki ravinin tercemesini bulamadığını söylemektedir.

[102] Dârimî, "İlim", 7, 23, 36.

[103] Dârimî, "İlim", 14.

[104] Benzer başlıklar Buhârî'nin *Sahih*'inde *l'tisâm*; Müslim'in *Sahih*'inde *İlim* bölümünde yer almaktadır.

[105] Dârimî, "İlim", 28.

bulunmaktadır. *İlim* bölümünde bu başlığa yer verilmiş olması öncülük yapılan şeyin ibadetler veya ahlak alanında olabileceği gibi ilim alanında da olabilmesi ve alimin etkisinin büyüklüğünden ötürü olmalıdır.^[106]

6.6. İlim Dünyasında Yaşanacak Bozulmalar

Zamanın değişmesi ve bu zamanda meydana gelecek olaylar başlığı on beş rivayet ile işlenmiştir. Başlık ilmin yok olması, cahillerin başa geçip insanları saptırması, Erîke hadisi gibi merfû hadisleri hatırlatmasına rağmen daha çok re'y ehlini eleştiren mevkûf ve maktû haberler bulunmaktadır. Farklı bir başlıkta ise mescitte halka olarak oturan ve başlarındaki bir kişinin emriyle sayıyla zikir çeken kişilere Abdullah b. Mes'ûd'un tepkisi nakledilir. O bu kişilere "Yemin olsun ki ya siz Muhammed'in dininden daha doğru bir din üzerindesiniz (ki bu imkansızdır) ya da bir sapıklık kapısı açmaktasınız." demiştir.^[107]

Rasûlüllâh (s.a.s.) "Sizin için korktuğum şeylerin en korkuncu saptırıcı önderlerdir." sözü^[108] ile Hz. Ali'nin "... Yakında ilim sahibi bazı topluluklar gelecek. Ancak onların ilimleri köprücük kemiklerinden öteye geçmeyecektir..." sözü^[109] farklı başlıklarda zikredilmektedir.

7. İKİ BÖLÜMÜN MUKAYESESİ

Mecbur kalmadıkça fetva vermeyen ve temel amaçları hadisleri aktarmak olan^[110] ehl-i hadis, re'yin din edinilmesi ve bu yolla dinin bozulmasından endişe etmiş, dinin re'ye değil nakle dayandığını savunmuş, savunularını da eserlerinin farklı bölümlerinde dile getirmişlerdir. Oysa re'y de tıpkı ilim gibi anlam daralmasına ve kırılmasına uğramış bir kavramdır. Çünkü birinci asır boyunca re'y kelimesi fıkıh kelimesi ile benzer içerikte dinî, sosyal ve siyâsî olaylarda kendisine çokça başvurulmuş^[111] olumlu içeriğe sahip bir kelime iken sonraları ilmin çerçevesi yalnızca nakledilen bilgi olarak sabitleşirken, re'y, ilmin zıttı olacak şekilde konumlandırılmış, neredeyse tüm rivayetlerde bid'atle eş değer görülmüştür. Hz. Ömer gibi re'yi başarılı bir biçimde kullananların dilinden bile "Ashab-ı re'y sünnetlerin düşmanıdır." gibi sözler nakledilebilmiş,^[112] kimisi uydurma bu rivayetler hadisin sahihini sakiminden ayırma rolünü üstelenen birtakım hadisçilerce kullanılabil-

^[106] Gamrî, *Fethu'l-mennân*, 3/298.

^[107] Dârimî, "İlim", 7.

^[108] Dârimî, "İlim", 7.

^[109] Dârimî, "İlim", 18.

^[110] Şah Veliyullah Ahmed b. Abdîrahîm ed-Dihlevî, *İnsâf fî beyâni esbâbil'ihtilâf*, tlk. Abdulfettâh Ebû Guddê (Beirut: Dârü'n-Nefâis, 1406/1986), 46.

^[111] Özafşar, "Rey-Eser Çatışması", 233.

^[112] Ebû Abdullah Ubeydullah b. Batta el-Ukberî, *eş-Şerh ve'l-ibâne alâ usûli's-sünne ve'd-diyâne*, thk. Rıza Na'sân Mu'tî (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem - Suriye: Dârü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1423/2002), 138.

miştir.^[113] Bunun sonucunda re'ý sahibi olmak cerh sebebi olarak kabul görmüş, Ebû Hanîfe ve ashâbı da bu cerhten nasibini almıştır.^[114]

Böyle bir ortamda eserini yazan Buhârî, *İlim* bölümünde ilmin önemi, fazileti, hoca ve talebenin uyması gereken kurallar, ilim için gayretli olma, muhatabın düzey farklılığı, kadınlara özel zaman tayini, ilim-haya ilişkisi gibi daha genel konuların yanı sıra doğrudan hadis ilmini ilgilendiren ilim yolculukları, hadislin yazımı, tahammül yolları gibi konuları işlemiştir. Bu haliyle Buhârî, ilim kavramını hadis ve sünnet bilgisi olarak anladığını açıkça ortaya koymuş olmaktadır. Çünkü bölümde işlediği bazı konular hadis ilminin teknik meseleleridir. O, bu bölümde naklettiği bazı hadisleri veya benzerlerini *el-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne* adlı bölümde de tekrar eder.^[115] Ancak *İ'tisâm* bölümü; bu hadislerin yanı sıra sünnetin mahiyeti ve bağlayıcılığı, bid'at fırkalar, kötü bir alanda çığır açmanın günahı gibi başlıklarla bir tür reddiye niteliğindedir.^[116] İbn Hacer'e göre *Sahîh*'in *Tevhid* bölümünde Cehmiyye ve Kaderiyye; *Fiten* bölümünde Hâriciler; *Ahkâm* bölümünde ise Râfiziler'e reddiye olacak hadislerin nakledilmektedir.^[117] Eserin bazı bölümlerinde görülen bu üslup *İlim* bölümünde görülmemektedir. Hatta Buhârî bu bölümü ilmi hadislerle eşleştiren bir bakış açısıyla yazmış olsa da satır aralarından onun ilim konusuna daha geniş bir perspektiften baktığı ve konu ile ilgili temel esasları belirlemeyi hedeflediği hissedilmektedir.

Dârimî'nin *İlim* bölümü bir yandan Buhârî'nin aynı bölümünün diğer yandan daha belirgin bir biçimde *İ'tisâm* bölümünün içeriğini yansıtmakta, içerik itibariyle de *Kitâbu's-Sünne* türünü andırmaktadır. Onun *İlim* bölümü ile bu eserler arasında sünnete ve sefeye bağlılık, bid'atlerden uzak durma, Allah'ın kitabı konusunda tartışmama vb. konular sebebiyle ortak bir yön bulunmaktadır. Hatîb'in *Şerefü ashâbi'l-hadis*'i de içerik itibariyle Dârimî'nin *İlim* bölümünü andırmaktadır.^[118] Ancak Hatîb'in eserinde ehl-i hadis savunusu ön planda iken Dârimî'nin bölü-

[113] Özafşar, "Rey-Eser Çatışması", 263.

[114] Ebû Hanîfe ve ashâbına hadisçilerin muhalefeti, muhalefetin sebepleri, boyutları, çelişkileri ve insaf sınırını aşmaları ile ilgili geniş bilgi için bk. İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf. *el-İntikâ fî fedâilî' eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, nşr. Abdulfettah Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1417/1997. 184-333. Konu ile ilgili daha fazla örnek için bk. Abdullah Çan, *Hicrî İlk Üç Asırda Râvilerin Rey Sebebiyle Tenkide Uğraması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019), 63-121.

[115] Bu bölümün içeriğinin *Kitâbu's-Sünne* olarak adlandırılan kitap ya da bölümlerle benzerliği ile ilgili olarak bk. İlyas Çelebi, "Kitâbü's-Sünne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/115-116.

[116] Bu bölüm ile ilgili yapılmış müstakil bir çalışma için bk. İbrahim Kutluay, "İmam Buhârî'nin Sünnet Müdafaası: el-Câmiu's-Sahîhin Kitâbü'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü Çerçevesinde", *Marife* 11/1 (Bahar, 2011), 51-73.

[117] İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 24/203.

[118] bk. Bağdâdî, *Şerefü ashâbi'l-hadis*, 13-140; İbrahim Hatiboğlu "Şerefü Ashâbi'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/555.

münde ise ehl-i re'ye reddiye öne çıkmaktadır. Re'y ehli olarak kendisine reddiyede bulunulan çevreler ise fukahâ ve kelâmî ekollerdir.^[119]

SONUÇ

İlim kavramı, Kur'an-Kerim'deki kullanımı itibariyle sadece Allah'ı bilmeyi ve dinî ilimleri içerecek dar bir kapsama sahip değildir. İbret almak, tecrübî bilgiler elde etmek, kevnî ayetleri yorumlamak gibi anlamları dolaylı da olsa içermektedir.^[120] Ancak Rasûlüllâh'ın (s.a.s.) vefatı, o henüz hayatta iken Kur'an-Kerim'in yazıya geçirilmiş olmasından dolayı öncelikli olarak hadislerle ilgi duyulmasını ve kaybolmadan korunması çabasını beraberinde getirmiştir. Zira sünnet – vahiy ilişkisi ve Hz. Peygamber'in beyan görevi sünnetin Kur'an'ın tefsiri olarak kıymet bulmasını ve bilgi değerinin artmasını zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple ilmin Kur'an-ı Kerim'deki anlamı daralmaya uğramış ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra belki de *öncelikli olarak korunması ve nakledilmesi gereken alan* anlamına gelmek üzere ilim kelimesi ile hadis kelimesi özdeşleşmiştir. Bu durum doğal bir seyir içinde iki ayrı ilmî perspektifin oluşmasını beraberinde getirmiştir. Ancak ehl-i hadis ile ehl-i re'y ihtilafının farklı sebeplerle artması ve siyasî alana sıçrayıp mihneye dönüşmesi ayrılıkları derinleştirmiştir. Bu durum ehl-i hadisin ehl-i reye muhalefeti rivayetler yoluyla ilim kavramı üzerinden dillendirmesini beraberinde getirmiştir. Rivayetleri derleyen eserlerde zamanla ilmin ne olduğundan çok ne olmadığı konusu işlenmiş, re'y'in ilim olmadığı vurgusu sıkça yapılır olmuştur. Dârimî'nin eserinde görülen bu vurgu kendisinden önceki ilim konulu teliflerde de yer bulmuş; *ilmin nakilden ibaret olduğu ve re'yin hiçbir biçimde ilim olmadığı* ispatlanmaya çalışılmıştır. Ancak aynı ekole ve benzer bakış açılara sahip olmalarının yanı sıra çağdaş da olan iki müelliften Buhârî'nin *İlim* bölümü bu konuda farklı bir yerde durmaktadır.

Her iki müellifin *İlim* bölümleri; konuya değer atfedip eserlerinin hemen başında yer vermek, genel itibariyle ilmi hadis olarak görmek ve hadis usulünün hadis yazımı, ilim için yolculuk yapma, Rasûlüllâh'a (s.a.s.) yalan söz nisbet etmeme gibi konularını içermek bakımından benzerlik göstermektedir. Ancak içerdikleri bazı farklı konular, kullandıkları malzemenin değeri, türü ve miktarı, konuyu işleyiş tarzları ve üslupları ile ilme çizdikleri sınırlar bakımından ayrılmaktadır.

Buhârî'nin tahrir ettiği hadisler, eserinin tümü ile paralel bir biçimde sıhhat durumu gözetilerek seçilmiştir. Dârimî'nin bölümünde ise muhakkiklerin tahrirlerine göre yüzde yirmi sekiz oranında zayıf ya da çok zayıf rivayetlerin bulunduğu ancak uydurma olarak değerlendirilen bir rivayetin bulunmadığı görülmektedir.

^[119] Ehl-i re'y kavramının kullanımına ilişkin tespit ve teklifler için bk. Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 430.

^[120] Kur'an-Kerim'de kullanılan düşünme ve ona eşlik eden akli faaliyetler ve ilgili kavramlara dair geniş bir analiz için bk. Kutluer, *Hikmetin Aydınlığında*, 41-54.

Sahih'in ilgili bölümünde muallaklar göz ardı edildiğinde biri hariç hadislerin tamamı merfû iken Dârimî'nin bölümünün yaklaşık yüzde seksen beşi mevkûf ve maktu haberler ile daha sonraki dönemin nakillerinden oluşmaktadır.

Her iki müellif de *İlim* bölümlerinde Hadis Usulü'nün teknik meselelerine yer vererek ilmin hadis olduğunu ifade etmiştir. Ancak *nakil/eser dışında hiçbir şey ilim olamaz* vurgusu yalnızca *Sünen*'de bulunmaktadır. Ehl-i hadisin önde gelen isimlerinden olmasına ve ehl-i re'ye reddiyeler yazmasına karşın Buhârî'nin bu tutumunun farklı sebepleri olabilir. Kanaatimizce bunun birincil sebebi re'yi zemmeden sahih ve merfû rivayetlerin bulunmamasıdır. Böylece Buhârî sahih hadisleri derlemek amacıyla yazdığı eserine girecek evsafa hadis bulamamış olmalıdır. Nitekim Dârimî, bölümünü büyük oranda merfû olmayan rivayetlerle temellendirmiş; bu bölümü eserinin genelinden farklı olarak mevkuf ve maktû haberlerle yapılandırmak zorunda kalmıştır.

Bir başka muhtemel sebep genel itibariyle re'yi konusunda Buhârî'nin Dârimî'den bir nebze farklı düşünmesi olabilir. Terâcimindeki fıkhî, hiçbir mezhebe bağlı olmayışı vb. durumlar düşünüldüğünde onun ilmi sadece nakil olarak değil, *eser ve eserle çelişmeyen re'yi* olarak değerlendirdiği bu yüzden de mutlak olarak re'yi zemmetmekten kaçındığı söylenebilir. Bize göre o, eserinin başında konumlandığı *İlim* bölümünü Kur'ân-Kerim'deki kullanımına paralel olacak şekilde daha geniş bir bakış açısıyla işlemiştir. Bab başlıkları ve tercih edilen hadislerden anlaşıldığı kadarıyla bölüme eserinde yer vermesinin öncelikli amacı da re'yi ehlini zemmetmek değildir. Zira ilmin fazileti, kadınların eğitimi, ilim haya ilişkisi, insan bilgisinin sınırlılığı, muhatabın durumunu gözetmek, alim ve talebenin uyması gereken kurallar gibi temel konular ile bunlar için seçilen başlıklar söz konusu geniş bakış açısını desteklemektedir. Onun *İlim* bölümünde dolaylı olarak da olsa re'yi ehlini zemme işaret eden herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Bunda yukarıdaki sebebin yanı sıra onun reddiye içerikli müstakil eserlerinin bulunması ve reddiyelerini *İ'tisâm* gibi bölümlerde dile getirmesi de bir başka etken sayılabilir. Ayrıca re'yi zemmeden bazı rivayetlerin üslubundaki aşırılığın Buhârî'nin tercihini etkilemiş olması da muhtemeldir. Çünkü onun cerh ifadelerinde bile çok nezih davrandığı bilinmektedir. Ancak bu son ihtimalin tarafımızdan çok güçlü görülmediği de ifade edilmelidir. Zira Dârimî'nin zikrettiği bir kısım rivayetlerin sıhhat durumu zaten *Sahih*'e girmelerini imkansız kılmaktadır.

Sonuç olarak bugün anladığımız şekliyle tüm bilgi türlerini içeren bir kapsamda olmamakla beraber Buhârî, ilmi daha geniş bir bakış açısıyla ele almakta; Dârimî'nin ilim anlayışı ise *İlim eserden ibarettir* şeklinde özetlenebilmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, Erdiç. "Terâcim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ahmed b. Hanbel, *el-l'lel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs Riyad: Dârü'l-Hânî, 2. Basım, 2001/1422.
- Asar, Muhammed Ali. "Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: El-Câmî'u's-Sahîh'in "İlim" Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 1247-1281.
- Aydınlı, Abdullah. "Ehl-i Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydınlı, Abdullah. "es-Sünen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/142-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aynı, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. İdâratu'l-Tibbâti'l-Müniriyye. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Bağdâdî, Hatîb. *Şerefü ashâbi'l-hadis*. thk. Mehmed Said Hatiboğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1972.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*. çev. Numan Konaklı. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.
- Çan, Abdullah. *Hicrî İlk Üç Asırda Râvilerin Rey Sebebiyle Tenkide Uğraması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çelebi, İlyas. "Kitâbü's-Sünne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/115-116. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer. *Sünenü'd-Dârakutnî*. thk. Şuayb Arnaûd vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünen-i Dârimî*. çev. thk. Abdullah Aydınlı. İstanbul: Madve, 1994.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünen-i Dârimî*. thk. Fevzâ Ahmed Zemerlî - Hâlid Seb' el-Alemî. Karaçi: Kadîmî Kütübhanê, ts.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Müsnedü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000.
- Dârimî, *el-Müsnedü'l-Câmî*, thk. Nebîl Hâşim Abdullah el-Gamrî, Mekke: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah. *el-Müsnedü'l-Câmî*, tkl. İmâd et-Tayyâr - İzzuddîn Dalî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1439/2018.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdîrahîm. *İnsâfî beyânî esbâbi'l-ihtilâf*. tkl. Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 3. Basım, 1406/1986.
- Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb en-Nesâî. *Kitâbü'l-İlm*. thk. Muhammed Nâsirüddîn Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1421/2001.
- Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadis ve'l-Muhaddisûn ev inâyetü'l-ümme'ti'l-İslâmiyye bi's-sünneti'n-nebeviyye*. Riyad: er-Riâsetü'l-Âmme li İdâratil-Buhûsi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Eren, Muhammed Emin. *Hadis Edebiyatında Kitabu'l-İlm ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tahlihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Gamrî, Nebîl Hâşim Abdullah. *Fethu'l-mennân şerhu ve tahkîku kitabî'd-Dârimî Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye - el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1419/1999.
- Gürler, Kadir. "Ehl-i Hadis'in Tarihi Süreçteki Yeri ve Temel Özellikleri". *Ehl-i Sünnet*. ed. Mustafa Aykaç. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020. 33- 60.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Şerefü Ashâbi'l-Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/555. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf. *Câmiu beyânî'l-ilm ve fadlih*. thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî. Demmâm: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf. *el-İntikâ fî fedâil'l eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, nşr. Abdulfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1417/1997.
- İbn Adıyy, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Mâzin es-Sîrsâvî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1434/2013.
- İbn Arrâk, Muhammed. *Tenzîhu's-serâti'l-merfûa anil ahhârî'l-mevdûa*. thk. Abdülvehhâb Abdülâtîf - Abdullah Muhammed es-Siddîk. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1401/1981.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Şuayb Arnaûd - Adil Mürşid. Beyrut: Risâle Âlemiyye, 1434/2013.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Hedyü's-sârî li mukaddimeti Fethi'l-bârî*. thk. Âdil Mürşid - Amir Gadbân. Beyrut: Dârü'r-Risâle el-Âlemiyye, 1431/2013.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *İthâfû'l-meherê bil fevâidi'l-mübtakire min etrâfi'l-aşere*. thk. Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. Medine: Mücemma' Melik Fehd, 1415/1994.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rebi' b. Hâdî Umeyr. Riyad: Dârü'r-Râye, 3. Basım, 1415/1994.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. thk. İbrahim Zeybek - Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.
- İbn Mâce, Ebü Abdullah Muhammed b. Yezid. *Sünenü İbn Mâce*. tkl. İmâd et-Tayyâr - Yâsir Hasan - İzzuddîn Dalî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1440/2019.
- Kahraman, Hüseyin. "Hadis Usûlünü Nassa Dayandırma Çabası". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001), 169-195.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Hacer el-Askalânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/514-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî ilâ şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Bulak: Matbaa-tü'l-Kübrâ Emîriyye, 7. Basım, 1323.
- Kiraz, Zafer. *Hadis Tarihinde Mukaddime Geleneği (Sünen-i Darimi Örneği)*. Urfâ: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kutlu, Sönmez. *Seleflüğün Fikrî Arkapları - İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-*. Ankara: Otto, 3. Basım, 2016.
- Kutluay, İbrahim. "İmam Buhârî'nin Sünnet Müdafaası: el-Câmiu's- Sahîh'in Kitâbü'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü Çerçevesinde". *Marife* 11/1 (Bahar 2011), 51-73.
- Kutluer, İlhan. *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2012.
- Ma'mer b. Râşid es-San'ânî, *el-Câmi'* (Abdurrezzak es-San'ânî, *el-Musannef* içinde). thk. Habîbullah el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. basım, 1403/1983.
- Muhâsibî, Ebü Abdullah Hâris b. Esed. *Kitâbü'l-İlm*. thk. Muhammed Abid el-Mezâlî. Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye - el-Merkezü'l-Vataniyye, 1975.
- Nesâî, Ebü Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *Kitâbu's-Süneni'l-kübrâ*. thk. Hasen Abdülmün'im Şelebî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/2001.
- Nevevî, Yahya b. Şeref. *Mâ temessü ileyhi hâcetü'l-kârî li Sahîhi'l-imâm el-Buhârî*. thk. Ali Hüseyin Ali Abdülhamid. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2000), 225-273.
- Özpinar, Ömer. *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Palabıyık, Abdülkadir. "Hadis Literatüründe 'Kitâbü'l-İlim'ler". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14 (2001), 151-189.
- Rosenthal, Franz. *Bilginin Zaferi*. çev. Lami Güngören. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2004.
- San'ânî, Muhammed b. İsmâîl. *Tavdîhu'l-efkâr şerhu Tenkîhi'l-enzâr*. thk. Muhammed Muhibbuddin Ebü Zeyd. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1432/2011.
- Sezgin, M. Fuad. "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râsîd'in Câmi'i". *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 115-134.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât, 2. Basım, 2000.
- Söylemez, Mahfuz. *Bedevîlikten Hadârîliğe Küfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvî Hadis Usûlü*. çev. Enes Topgöl - Faik Akçaoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Şâtübî, İbrahim b. Musa b. Muhammed. *el-İ'tisâm*. thk. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âli Selmân. b.y.: Mektebetü't-Tevhîd, ts.
- Ukberî, Ebü Abdullah Ubeydullah b. Batta. *eş-Şerh ve'l-ibâne alâ usûli's-sünne ve'd-diyâne*. thk. Rıza Na'sân Mu'tî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem - Suriye: Dârü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1423/2002.
- Uraler, Aynur. "Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'i Bağlamında İlim Ehli'nin Evsâfına Dair Bazı Mülâhazalar". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/1, 2021, 7-28.
- Yar, Mustafa Fatih. *Kitâbu'l-İlim ve Hadis Kaynaklarındaki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Buhârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/372-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldırım, Ahmet. *Dârimî ve Sünen'i*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Yüce, Sadettin. *Dârimî ve Buhârî'nin Rikak Bölümlerinin Tahlili*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İfay Yayınları, 61. Basım, 2021.
- Zehebî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*: thk. Şuayb Arnaûd - Salih es-Semer. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1402/1982.